

LA «PREX» EUCARÍSTICA DE SANT AMBRÒS DE MILÀ

Miquel dels Sants GROS I PUJOL

Original rebut: 02/02/2016
Data d'acceptació: 16/03/2016

Adreça: Arxiu Biblioteca Episcopal
08500 VIC (Barcelona)
E-mail: abev@abev.net

Resum

El tractat *De Sacramentis* de Sant Ambròs de Milà explica als neòfits la celebració de l'Eucaristia tal com es feia a Milà en l'últim terç del segle iv. Utilitzant textos litúrgics coetanis es pot refer el contingut de la «Prex» Eucarística que Ambròs hi emprà. És molt important constatar que encara s'hi utilitzaven les oracions segona i tercera de la «Birkat Ha-mazon» dels àpats jueus, adaptades, però, a la versió cristiana.

Paraules clau: Milà, Sant Ambròs, «prex» eucarística, «Birkat Ha-mazon», litúrgia ambrosiana.

Abstract

The treatise De Sacramentis of St Ambrose of Milan explains to neophytes the celebration of the Eucharist as it was carried out in Milan in the last third of the 4th c. Using contemporary liturgical texts, it is possible to reconstruct the content of the Eucharistic prex that Ambrose adopted. It is very important to note that the second and third prayers of the 'Birkat Ha-mazon' at Jewish meals were still used, adapted for Christian use.

Keywords: Milan, St Ambrose, Eucharistic prex, 'Birkat Ha-mazon', Ambrosian liturgy.

L'estudi de l'antiga litúrgia de la seu de Milà és fonamental no solament pel coneixement de les antigues litúrgies gal·licanes i hispàniques sinó també per entendre alguns dels textos de la mateixa litúrgia romana. És cert que els manuscrits litúrgics milanesos són força tardans i ja es presenten molt romanitzats, però malgrat no ser anteriors a l'any 800, han conservat molts dels textos milanesos més primitius. A més, els investigadors en les seves recerques compten amb les al·lusions als ritus litúrgics que el gran bisbe Ambròs de Milà, que regí la seu en els anys 376-397, fa en les seves nombroses obres, especialment en les catequesis mistagògiques conservades en el tractat *De Sacramentis*.

No es pot oblidar que Milà fou la seu imperial de l'Imperi Romà d'Occident des de la creació de la tetrarquia per Dioclecià, l'any 286, fins vers l'any 410, quan l'emperador Honori, per raons de seguretat s'establí a Ravenna. Durant aquests 125 anys, Milà fou el centre administratiu de tot l'occident llatí, i la seva litúrgia, especialment des de l'any 380 quan Teodosi suprimí els cultes pagans i declarà el cristianisme com a religió oficial de l'imperi, influí molt en totes les altres esglésies llatines occidentals.

Del sacrifici eucarístic, Ambròs en parla àmpliament i de manera ben explícita en la quarta de les catequesis anteriorment esmentades.¹ Fou predicada el dijous de l'octava de Pasqua als neòfits milanesos que havien rebut el baptisme la nit de Pasqua anterior. En parlar d'aquestes catequesis, sempre cal tenir present que el bisbe les predicà directament al poble, sense haver-les escrit abans ni haver-les revisat després, i que ara només en tenim les notes preses per l'estenògraf, i que aquest, en transcriure-les pot haver-ne canviat algun mot i haver-ne completat algun passatge obscur.

En arribar al punt central de les seves explicacions, Ambròs, per demostrar la veracitat de la presència del Cos i de la Sang del Senyor en el pa i en el vi posats sobre l'altar, indica clarament les paraules de la *prex* que pertanyen al llenguatge humà, d'institució eclesiàstica, de les paraules d'origen diví, que són les que realment fan el canvi. Per això, en l'estil oratori propi de les catequesis, diu: «Laus deo defertur, oratio petitur pro populo, pro regibus, pro caeteris».²

Aquestes són les paraules humanes del sacerdot, però en fer el «Venerabile Sacramentum» és Jesucrist mateix que parla quan el sacerdot repeteix els

1. Utilitzem l'edició de Bernard BOTTE, *Ambroise de Milan, De Sacramentis, Des Mystères, Explication du Symbole*, (Sources Chrétiennes 25bis) París 2007.
2. *Ambroise de Milan, De Sacramentis*, 108. En la puntuació del text seguim la versió de PL 16, 440.

textos bíblicos de la institució de l'Eucaristia feta en l'àpat del dijous abans de morir clavat a la creu. Això és el que Ambròs diu de la «prex» en ús a Milà al final del segle IV, afegint-hi, però, al final, la fórmula «Fac nos hanc oblationem» seguida del «Qui pridie quam pateretur» que conté els mots de la consagració eucarística del pa i del vi.

El contingut d'aquestes dues parts de la «prex», la «laus deo» i la «Oratio» es pot deduir força bé comparant-les amb les antigues benediccions jueves d'acció de gràcies de després de l'àpat familiar setmanal d'obertura de la festa del Sàbat, del divendres a la posta del sol, anomenades el Birkat Ha-Mazon. Utilitzem la reconstrucció d'aquestes antigues pregàries tal com les publicà el gran erudit Louis Finkelstein, professor del Seminari Judaic de Teologia d'Amèrica, l'any 1929.³ Finkelstein partí de tots els testimonis antics conservats, i data el text reconstruït a la segona meitat del segle I, després de la caiguda de Jerusalem l'any 70. Cal també tenir present que els mots emprats en aquesta reconstrucció poden ser quelcom insegurs, però el seu contingut, que és el que aquí ens interessa, té moltes possibilitats de ser el mateix.

En la primera columna posem la versió anglesa publicada per l'esmentat Finkelstein, i en segona el text de sant Ambròs:

BIRKAT HA-MAZON

AMBRÒS, *De Sacramentis* IV,13

1. Blessed art Thou, O Lord,
our God, King of the Universe,
Who feedest the whole world
with goodness, with grace
and with mercy.
Blessed art Thou, O Lord,
Who, feedest all.

2. We thank Thee, O Lord, our God,
that Thou hast caused
us to inherit a goodly and pleasant land,
the covenant, the Torah,
life and food.
For all these things
we thank Thee and praise Thy name
forever and ever.
Blessed art Thou, O Lord,
for the land and for the food.

1. Laus deo defertur,

3. L. FINKELSTEIN, «The Birkat Ha-Mazon», *The Jewish Quarterly Review. New Series* 19 (1929) 211-263.

3. Have mercy, O Lord,
our God,
On Thy people Israel,
and on Thy city Jerusalem,
and on Thy Temple
and Thy dwelling-place
and on Zion Thy resting-place,
and on the great
and holy sanctuary
over which Thy name was called,
and the kingdom
of the dynasty of David
mayest Thou restore to its place in our days,
and build Jerusalem soon.
Blessed art Thou, O Lord,
who buildest Jerusalem.⁴

2. Oratio

Petitur pro populo

pro regibus

pro caetibus

De Sacramentis IV,21

3. Fac nobis hanc oblationem scriptam,
rationabilem, acceptabilem,
quod est figura
Corporis et Sanguinis
domini nostri Iesu Christi.

Qui pridie quam pateretur,
in sanctis manibus suis,
accepit panem, respexit ad caelum,
ad te, sancte Pater omnipotens aeterne
deus, gratias agens benedixit, fregit,
fractumque apostolis
et discipulis suis tradidit dicens:
Accipite et edite ex hoc omnes,
hoc est enim corpus meum
quod pro multis confringetur.

Similiter etiam calicem
postquam cenatum est,
pridie quam pateretur,

4. Posteriorment, després de la revolta de Bar Kochva dels anys 132-135, a Jàmnia, el rabí Gamaliel hi afegí al final una quarta pregària beneint Déu, que és com un himne al seu amor. Com és lògic, aquesta benedicció composta després de la separació dels cristians de les comunitats jueves mai formà part de les pregàries cristianes. Cf. C. Di SANTE, *La prière d'Israël*, París 1986, 153.

accepit, respexit ad caelum ad te
sancte Pater omnipotens aeterne deus,
gratias agens benedixit,
apostolis et discipulis suis
tradidit dicens:
Accipite et bibite ex. hoc omnes,
hic est enim sanguis meus.

De Sacramentiis VI,26
<Mandans quoque et dicens ad eos:>
Quotiescumque hoc feceritis,
totiens commemorationem mei facietis,
donec iterum adveniam.
< Amen.>

1. PRIMERA BENEDICCIÓ

Les benediccions jueves del Birkat Ha-Mazon, com és lògic, comencen amb una oració d'agraïment a Déu per l'aliment material rebut, recordant i proclamant la seva generositat. Aquesta primera oració ja no és esmentada per sant Ambròs senzillament perquè al final del segle IV ja feia segles que l'àpat primitiu i l'Eucaristia s'havien separat. A Roma, sabem pel testimoni de la primera apologia de sant Justí, dirigida a l'emperador Antoní Pius, que regnà en els anys 138-161, que la separació ja s'havia fet, segurament per raons pràctiques, en augmentar el nombre dels cristians que hi participaven.⁵ A Milà, potser ja mai el banquet i l'Eucaristia se celebraren junts perquè el primer testimoni que es té de la seva comunitat cristiana és de principis del segle III.⁶

Ni els llibres litúrgics milanesos, en concret el Sacramentari de Bèrgam,⁷ ni els llibres litúrgics romans antics han conservat cap oració d'acció de gràcies pels àpats que presenti signes de ser còpia cristianitzada d'una antiga benedicció jueva. Les oracions dels sacramentaris llatins per als àpats comu-

5. D. RUIZ BUENO, *Padres apologistas griegos* (s. II) (BAC 116), Madrid 1954, 256.

6. E. CATTANEO, *Terra di Sant Ambrosio*, Milano 1989, 12.

7. A. PAREDI, *Sacramentarius Bergomense*, Bergamo 1961.

nitaris són força més tardanes i han estat escrites pels banquets benèfics —«ad agapem pauperum»— o per comunitats canòniques i monàstiques.⁸

2. SEGONA BENEDICCIÓ

La segona benedicció jueva és un agraïment a Déu pels beneficis fets al poble d'Israel lliurant-li la terra on s'assentà en fugir d'Egipte, l'Aliança i la Torà. Figuradament es pot dir que mentre la primera benedicció és d'agraïment pel menjar material, la segona és l'agraïment pel menjar espiritual amb què Déu alimenta el seu poble. És lògic que en cristianitzar-la per a ús dels àpats cristians, sense negar l'Aliança de l'Antic Testament, es passés amb naturalitat a commemorar l'Aliança del Nou Testament segellada amb la Sang de Jesucrist, que és l'Aliança definitiva feta entre Déu i els homes.

El mot «laus» és emprat en l'esmentat Sacramentari de Bèrgam n. 809 per designar el càntic «Gloria un excelsis Deo». És evident, però, que en el text ambrosià no pot pas referir-s'hi perquè aquest càntic, al final del segle IV, encara continuava resant-se a l'ofici matinal.⁹ S'ha de referir, doncs, al text central de la *prex* que ara porta el nom de prefaci.

Seria molt interessant conèixer el text de la «laus deo» que Ambròs utilitzà en la Nit de Pasqua esmentada en la IV Catequesi mistagògica, i crec que val la pena d'intentar cercar-la entre els nombrosos prefacs pasquals dels antics llibres litúrgics milanesos identificats per Paredi.¹⁰ N'hi ha un que podria haver-ho estat, o almenys ens dóna el vocabulari, el to oratori i les cites bíbliques que hi foren utilitzades. És el prefaci «Nos devotas laudes referre» del Sacramentari de Bèrgam n. 561, utilitzat precisament en la missa del dia de Pasqua. Els mots «laudes referre» del seu inici ja fan pensar en el títol amb que Ambròs esmenta aquesta primera peça de la «prex». Per la comparació que fem-d'aquest amb el contingut de les sis lectures de la Vigília Pasqual ambrosiana es pot deduir que fou compost per a ser utilitzat en aquesta mateixa cerimònia. S'hi esmenten la creació del món. (LEC. I); el sacrifici d'Abraham (LEC. II); el pas del Mar Roig, en al·lusió al baptisme (LEC. III); l'Anyell Pasqual (LEC. IV); i les lectures profètiques que inviten els compe-

8. C. MOHLBERG, *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circulo*, Roma 1960, n. 1422-1423 i 1585-1602.

9. M. RIGHETTI, *Historia de la liturgia*, vol. 2 (BAC 144), Madrid 1956, 571. L. CHAVOUTIER, «Un libellus Pseudo-Ambrosien sur le Saint-Esprit», *Sacris Erudiri* 11 (1960) 181.

10. A. PAREDI, *Il prefazi ambrosiani. Contributo alla storia della liturgia latina*, Milà 1937.

tents a rebre el baptisme (LEC. V), i els explica que els pecats els seran perdonsats amb un bany purificador, al·ludint al baptisme que vindrà tot seguit (LEC. VI), textos trets del profeta Isaïes.

En la primera columna posem el text de la «Laus Deo» i en la segona el contingut de les sis lectures de la Vetlla pasqual, més o menys els llocs de la «Laus» on són esmentades.

LAUS DEO (Sac. Bèrgam n. 561)

Aequum et salutare,
Nos tibi, sancte Deus omnipotens,
gratias agere.

Nos devotas laudes referre,
Pater inclyte,
omnium auctor et conditor.

Quia, cum dominus esset maiestatis
Christus Iesus Filius tuus
ob liberationem humani generis
crucem subire dignatus est.

Quem dudum Abraham
praefigurabat in filio,
turba Mosayca immaculati Agni
immolatione signabat.

Ipsa est enim,
quem sacra turba cecinerat
Prophetarum,
qui omnium peccata portaret,
aboleret et crimina.

Hoc est illud Pascha,
Christi nobilitatum cruore,
in quo fidelis populus
praecipua devotione resultat.

O mysterium gratia plenum!
O ineffabile divini muneris sacramentum!
O solemnitate omnium
honoranda solemnitas!

IN VIGILIIS PASCHAE
(Sac. Bèrgam n. 525-530)

LEC. I: La creació del món, Gn 1,1-2,2

LEC. II: El Sacrifici d'Abraham, Gn 22,1-19
LEC. III: El pas del Mar Roig, Ex 13,18-14,8
LEC. IV: L'Anyell Pasqual, Ex 12,1-11

LEC. V: Tots els assedegats veniu, Is 54,17-55,1-11
LEC. VI: La purificació baptismal, Is 1,16-19

In qua, ut servos redimeret, mortalibus
se praebuit occidendum.

Quam utique beata mors,
quae nostris nodos resolvit!

Iam nunc sentiat se
tartareus princeps attritum,
et nos de profundi abe eductos
ad caeleste regnum
concedisse gratulemur.
Et ideo.

Sense excloure-ho, no volem pas dir que aquest text sigui obra del mateix Ambròs, però és evident que ha de pertànyer a la primitiva litúrgia milanesa, anterior al final del segle iv.

La «Laus Deo» com és lògic, s'iniciava amb els clàssics «Dominus vobiscum...», «Sursum corda...» i «Gratias agamus domino deo nostro...». En canvi, al final havia d'acabar amb el «Per dominum nostrum... » o una fórmula semblant i l'«Amen» del poble, perquè el «Sanctus» encara no s'havia introduït en la litúrgia milanesa.¹¹

3. TERCERA BENEDICCIÓ

La tercera benedicció jueva del Birkat Ha-Mazon és una suplica a Déu a fi que tingui misericòrdia del poble d'Israel, de la ciutat de Jerusalem, del Temple i de Sió, a fi que la dinastia de David hi torni a regnar, i que Jerusalem sigui reconstruïda. Aquesta temàtica ens porta després de l'any 70, quan en la primera revolta jueva contra l'ocupació romana, el poble jueu perdé tot poder de tipus civil, hagué d'abandonar la ciutat, amb el Temple cremat i les muralles derruïdes per obra de les tropes romanes del general Titus, el fill de l'emperador Vespasià.¹² Aquesta al·lusió a la destrucció del Temple i de les muralles de Jerusalem semblen ser un afegit, mentre que el text de la benedicció ha de ser molt més antic.

11. Vegeu nota 9.

12. R. REICHERT, *Historia de Palestina*, Barcelona 1971, 62-63.

El seu contingut coincideix força bé amb l'«Oratio» que Ambròs recità després de la «Laus Deo», pregant pel poble, pels reis i per altres intencions que no especifica. Es tracta d'una versió cristiana de l'antiga benedicció jueva. Sembla que aquest text s'ha perdut, o almenys no hem sabut identificar-lo en els antics llibres litúrgics milanesos. Segurament, en introduir el cant del «Sanctus» després de la «Laus Deo» queda transformat en una «Post Sanctus», com a fórmula d'enllaç entre la «Laus Deo» i el «Qui pridie» del text consecratori, les paraules d'origen diví, de les quals parla sant Ambròs. Aquest text alhora quedaria suprimit en introduir en la missa el cànon romà, excepte en la missa del dia de Pasqua.¹³ Aquest canvi segurament es va fer després de sant Ambròs, abans, però, de l'any 476, que amb la destitució de Ròmul August acabà oficialment l'Imperi Romà d'Occident. Això es pot deduir del fet que en aquest text en lloc de l'emperador es fa pregar pels reis.

Hi ha, però, un text conservat parcialment en el sacramentari gal·licà palimpsest de Munic, Staatsbibliothek, CLM 14429, que si no és el mateix text que emprà sant Ambròs, ens dona el seu contingut. És escrit en forma d'admonició col·lecta, senyal d'antiguitat. És aquesta oració:

COLLECTIO SEQUITUR

Adsiduis et intermisis praecibus,
 fratres dilectissimi,
 d<e>i patris omnipotentis
 misericordiam depraecemur,
 pro regibus
 et potestatibus huius saeculi,
 ut nobiscum in d<e>i laude et honore
 con<ter>ant gentes barbaras
 [...]
 pro fratribus [...]
 pro exsulis,
 navigantibus,
 peregrinis prosperitatem,
 det in carcere constitutis
 et in captivitate conpositis
 absolutionem,
 det ...

13. *Sacramentari de Bèrgam*, n. 547.

COLLECTIO SEQUITUR

P<raesta?> [...]

sollempnis [...]

macula.¹⁴

Malgrat que el manuscrit és de mitjan segle VII, l'al·lusió a les «gentes barbaras» sembla que ens porta als problemes del final del segle IV i principis del segle V, com a època de redacció d'aquest text, i el «pro regibus» i el «pro fratribus», l'equivalent del «pro populo», ens fan pensar en la cita d'Ambròs, mentre que el «pro caeteris» ambrosià es referiria als navegants, els exiliats, els pelegrins i als presoners, entre altres. El fet que ambdós textos, el d'Ambròs i el del Sacramentari palimpsest de Munic, parlin de reis i no d'emperadors, permet pensar que també depenen, encara que remotament del text paulí de 1Tm 2,1, on l'apòstol recomana al seu deixeble pregar així: «Obsecro igitur primum omnium... fieri... orationes... gratiarum actiones pro omnibus hominibus, pro regibus...». També permet pensar que la primitiva tercera benedicció jueva del Birkat Ha-Mazon, en versió cristiana, ja era utilitzada en els àpats eucarístics de les comunitats paulines en la segona meitat del segle I. El text no parla pas de pregar per l'emperador, i l'expressió «pro regibus» s'hauria perpetuat en el culte cristià, almenys a Milà, fins al final del segle IV. Tot això últim, però, no passa de ser una hipòtesi, impossible de provar per manca de textos litúrgics dels segles I al IV.

4. LES PARAULES DE CRIST

Acabades les dues oracions sacerdotals, la «Laus Deo» i la pregària d'intercessió, Ambròs continua amb les paraules de Crist —*sermonibus Christi*—, també anomenades «paraules celestials», que en aquest lloc són força semblants a les del cànon romà actual, encara que en una versió força primitiva. S'admet que el cànon romà va ser redactat en temps del papa Damas, bisbe de Roma en els anys 366-384¹⁵ i com que Ambròs fou bisbe de Milà en els anys 376-397 es pot pensar que el pogué tenir a mà gairebé en els mateixos anys en

14. A. DOLD – L. EIZENHOFER, *Das Irische Palimpsestsakramentar im CLM 14429 der Staatsbibliothek München*, Beuron 1964, n. 16-17.

15. P. BORELLA, «Evoluzione letteraria del canone romano», *Rivista Liturgia* 53 (1966) 523-561.

què fou compost. Ambròs, com a bon romà de Roma que era, no devia tardar gaire a tenir-ne còpia i a utilitzar-lo en les celebracions eucarístiques.

És precedit d'un text d'enllaç entre l'«Oratio» d'intercessió i el «Qui pridie», text corresponent al «Quam oblationem» del cànon romà, previ a la consagració. Aquesta pregària, la «Fac nos domine», igual que l'esmentat «Quam oblationem», del qual copia alguns mots tècnics, conte una epiclesi de tipus trinitari, prèvia a la consagració del pa i del vi. Cal tenir present que a les esglésies occidentals, fins el Concili I de Constantinoble de l'any 381, no quedà ben definida l'acció de l'Esperit Sant en els ritus sacramentals. A Milà mateix, per exemple, encara ara, en la Nit de Pasqua, en la benedicció de l'aigua baptismal, s'utilitza la pregària «Sanctificare per Verbum Dei unda caelestis», *Sacramentari de Bèrgam* 535, copiada parcialment per sant Ambròs en el seu comentari a l'Evangeli de Sant Lluc,¹⁶ que s'inicia amb una invocació epiclètica a Jesucrist, el Verb de Déu. Que Ambròs la citi en la seva obra permet pensar que és un text milanès anterior a l'any 376, en què esdevingué bisbe de la ciutat imperial.

El text ambrosià no té el «Te igitur» del cànon romà, perquè aquesta pregària és la versió romana de l'antiga «Oratio» d'intercessió en la qual es prega per l'Església i pels seus dirigents, el papa i els bisbes, que són el veritable poble d'Israel. La presència del «Te igitur» al principi del cànon romà permet pensar que a Roma, com a Milà, abans de redactar el cànon, la celebració eucarística, després del prefaci, també comptava amb una versió cristianitzada de la tercera benedicció del Birkat Ha-mazon.

Cal també observar que en la versió ambrosiana del cànon romà no hi figuren ni els «Memento» pels vius i pels difunts, ni el «Communicantes», ni l'«Hanc igitur», segurament perquè en aquest moment la litúrgia ambrosiana encara tenia els díptics al final de la processó de les ofrenes i la seva col·locació sobre l'altar. En canvi, Ambròs ja utilitzava, els mots «Qui pridie» en lloc del paulí «In qua nocte tradebatur» que segons sembla anteriorment tenia, tal com l'utilitzava Gaudenci de Brèscia, també a la Llombardia, en els anys 390-410,¹⁷ i encara continua usant-se en l'antiga litúrgia hispana.¹⁸

16. M. MAGISTRETTI, *La liturgia della Chiesa Milanese nel secolo iv*, Milà 1899, 11-18. Magistretti publica els dos textos en columnes paral·leles.

17. M. dels S. GROS I PUJOL, «Gaudence de Brescia témoin de la célébration eucharistique vers l'an 400», *Ecclesia Orans* 18 (2001) 365-371.

18. La litúrgia hispana encara l'utilitza malgrat que la peça de després del recit de la institució de l'Eucaristia porta el nom de «Post pridie», excepte en la missa del dia de Pasqua que s'anomena «Post missam secretam». Cf. M. FÉROTIN, *Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes*, París 1912, col. 250. Això fa pensar que l'arquebisbe Julià de Toledo, en

En el de la catequesi de sant Ambròs que hem reproduït s'hi nota una repeticó que no sembla pas formar part del text primitiu. És la frase «*pridie quam pateretur*» posada abans de la consagració del vi, que ja havia estat dita en iniciar la consagració del pa. Pot ser una repeticó conseqüència del to oratori del sant. Com ja hem indicat en iniciar l'article, cal ser caut en utilitzar-lo per la manera com ens ha arribat.

Malgrat tot això, és evident que el text és una versió antiga de la fórmula consecratòria, copiada del text paral·lel romà, però amb variants pròpies. És fa impossible, per manca de documents, datar la introducció del text en l'antiga «*prex*» milanesa, posada després de la «*Laus deo*» i de l'«*Oratio*» d'intercessió. Ha de ser, però, abans del pontificat del papa Damas, en temps del qual, com hem dit, s'introduí el cànon fix a Roma.¹⁹

També és molt possible que la pregària consecratòria, i amb ella tota la «*prex*» tingués com a conclusió el «*Mandans quoque et dicens*» encara present en el Missal de Milà. És esmentat parcialment per Ambròs, i el seu contingut ve a ser una mena d'anamnesi molt reduïda. Tot concloïa amb l'«*Amen*», encara que Ambròs, al final copia part de les pregàries postconsecratòries del cànon romà.²⁰

Aquesta reconstrucció de la «*prex*» de sant Ambròs, evidentment no passa de ser una hipòtesi perquè no tenim cap manuscrit litúrgic del seu temps. Crec, però, malgrat això, com que es fonamenta en textos ambrosians i gal·licans posteriors, pot servir per a ulteriors recerques. El que sembla segur és que a Milà als últims decennis del segle IV, en la «*prex*» eucarística, encara es continuava emprant el sistema de les dues benediccions centrals de la *Birkat Ha-Mazon* jueva, en versió, evidentment, cristiana. Sembla que a Roma també es continuava fent el mateix abans de la introducció del cànon romà en les celebracions eucarístiques. Són uns 350 anys que mostren la fidelitat de les comunitats cristianes a la institució de l'Eucaristia per Jesucrist.

---

els 680-690, quan compongué el volum hi introduí el text del «*Qui pridie*» seguint l'ús romà, però que aquest text no arribà a implantar-se segurament perquè els sacerdots recitaven el text consecratori de memòria.

19. Vegeu la nota 15.

20. El Sacramentari gal·licà palimpsest de Munic anteriorment esmentat, al final del text consecratori, abans de l'«*Oratio*» d'intercessió, té la fórmula «*Addens ad suum dictum*» que és molt semblant al «*Mandans quoque et dicens*» milanès. Cf. DOLD, *Das Irische Palimpsestsakramentar*, 16, línia 14.